

Viktor Rydbergs ”Tomten” – en andebegränsad gigant av små proportioner

Viktor Rydbergs ”Tomten” må vara småvuxen, men en gigant i den svenska litteraturen. Idéhistorikern Anders Burman skriver om den klassiska dikten, och vad det egentligen är för en gåta tomten grubblar över:

AV ANDERS BURMAN

En juldiktare från en tid som flytt. I dag är det nog den vanligaste bilden av Viktor Rydberg. En harmlös, svärförståelig och allmänt föråldrad poet som på något sätt har med julen att göra.

I sin samtid hörde Rydberg däremot till de mest uppburna författarna och det fortsatte han att vara långt efter sin död 1895. Under första hälften av nittonhundratalet publicerades mängder av avhandlingar, monografier och uppsatser om hans liv och verk samtidigt som hans skrifter gång på gång fick tryckas i nya upplagor. Han lästes i vida kretsar som inte bara en skönlitterär författare utan också en obekvämen inspirerande religiös tänkare, en vass samhällskritiker och en bildad kulturhistoriker.

Förutom romaner, noveller och dikter skrev han hundratals tidnings- och tidskriftsartiklar och fördjupade sig i Bibelns lära om Kristus, romersk kejsarhistoria och den samtida darwinismen. Han var upptagen av de stora metafysiska och existentiella frågorna om tillvarons beskaffenhet och meningen med livet men ville också förstå – och under vissa perioder förändra – den värld i vilken han levde. Bland annat blev han mot slutet av sitt liv ledamot i Svenska

Akademien, hedersdoktor vid Uppsala universitet och professor i först kulturhistoria och sedan konsthistoria vid Stockholms högskola.

Ja, vad man än tycker om Rydberg måste man medge att han verkligen inte bara var en juldiktare. I själva verket är spännvidden i hans verk förbluffande. Tveklöst var han den främsta och mest mångsidiga svenska skribenten mellan Fredrika Bremer och August Strindberg. Frågan är om han inte är den lärdaste författaren i den svenska litteraturhistorien över huvud taget.

Men här ska det ändå handla om ”Tomten”, den klassiska dikten som för första gången publicerades 1881 i *Ny Illustrerad Tidskrift*. Som läsare dras man in direkt av den stämningsskapande upptakten:

Midvinternattens köld är hård,
stjärnorna gnistra och glimma.
Alla sova i enslig gård
djupt under midnattstimma.
Mån vandrar sin tysta ban,
snön lyser vit på fur och gran,
snön lyser vit på taken.
Endast tomten är vaken.¹

Det är kallt, tyst och stilla. Den lille hustomten strosar omkring på den avsides liggande gården och ser till djuren och människorna. Här finns får och lamm, hönor och en tupp, en hund som han är vän med och en häst som drömmer om doftande klöver. Att då och då titta till de små söta barnen sägs vara ”hans största lycka” – ”det må ingen förtycka”. Man förstår att tomtten inte bara är barnkär utan också gammal eftersom det påpekas att han har upplevt flera generationer av människor som bott på gården. De har kommit och gått, han har vakat över dem alla.

När han blickar upp mot månen börjar han grubbla ”fast ej det lär båta, / över en underlig gåta.” Det som lyfter dikten från det rent idylliserande stämningsslaget är just att tomtten emellanåt slås av existentiella och metafysiska frågor som han inte riktigt begriper sig på.

För sin hand genom skägg och hår,
skakar huvud och hätta –
”nej, den gåtan är alltför svår,
nej, jag gissar ej detta” –
slår, som han plägar, inom kort
slika spörjande tankar bort,
går att ordna och pyssla,
går att sköta sin syssla.

Vad gåtan handlar om är något diffust men efterhand framgår det att den kretsar kring tidens lika obevekliga som svårgripbara ström.

Tomten lyssnar och, halvt i dröm,
tycker sig höra tidens ström,
undrar, varthän den skall fara,
undrar, var källan må vara.

Det är kort sagt fråga om Rydbergs favorittema om vadan och varthän, varifrån vi kommer och vart vi är på väg, där den förra frågan kan kopplas samman med hans spekulationer om den mänskliga preexistensen – som först och främst kom till uttryck i ”Om människans föruttilvaro” som publicerades i tredjeupplagan av *Om Bibelns lära om Kristus* 1868 – medan den senare frågan är relaterad till problematiken om den komman-

de evigheten. Efter den ursprungliga gudomliga enheten lever vi här och nu innan vi efter döden kommer tillbaka till en högre enhet. Om att det förhåller sig på ett sådant sätt var Rydberg själv förvissad. Och det är en strimma av den tidsligheten som även den grubblande tomtten erfar.

Dikten avslutas med en lätt variation av den första strofen. Förutom den alltjämt vakna tomtten sover alla vidare och snön lyser fortfarande vit på taken. Diktens uppbyggnad återspeglar tidens cirkularitet.

”Diktens uppbyggnad återspeglar tidens cirkularitet.”

I ett brev till Ernst Beckman, dåvarande redaktör för *Ny Illustrerad Tidskrift*, gjorde Rydberg en lite skämtsamt men träffande uttolkning av tomtens metafysiska grubblande:

Tomtarne äro i allmänhet små positivisterna före Comte, vilka av medfödd andebegränsning nödgas uteslutande hålla sig till det jordiska, men söka göra detta så gott, hemtrevligt och renligt som möjligt. Min lille tomte hör naturligtvis till samma skola; men när månen kastar sin blåvita belysning över vinterlandskapet, uppstiga i hans själ aningar om en annan värld, aningar, som han knyter till sina erfarenhetsrön om uppkomst och förgängelse, och i bruset av strömmen, som han hör, blandar sig något av den heraklitiska världslodens πάντα ῥεῖ (“allt flyter”).²

I en av sina sista artiklar i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, med rubriken ”Om positivismen, såsom filosofi och religion” hade Rydberg 1876 givit en allmän presentation av Auguste Comte. Det positivistiska filosofiska system som Comte utformade under första hälften av artonhundratalet gick ut på att vetenskapliga uppfattningar ska baseras på observerbara fakta, och även om Rydberg kritiserade den hierarkiska tendensen i Comtes sociala tänkande var han i övrigt

tämligen erkännansam. Utan att själv vara någon positivist vände han sig mot det vanliga missförståndet att den franske samhällstänkaren skulle vara ateist och materialist. Målet för den positivistiska kunskapen, citerade Rydberg, består i ”att se, för att kunna förutse, utleta vad som är för att kunna sluta till vad som komma skall”.³ För att bäst lyckas med det bör tänkare, forskare och vetenskapsmän sätta parentes kring frågan om varför saker och ting sker för att i stället utifrån gjorda observationer försöka urskilja generella mönster och lagbundenheter.

”Ändå är det tydligt att Rydberg själv – till skillnad från både tomtten och positivisterna – ägnade mycket tankemöda åt frågorna om vadan och varthän.”

Liksom Rydbergs hustomte höll sig de comteska positivisterna med andra ord till det jordiska, låt vara att de inte nödvändigtvis gjorde det av ”medfödd andebegränsning”. Ändå är det tydligt att Rydberg själv – till skillnad från både tomtten och positivisterna – ägnade mycket tankemöda åt frågorna om vadan och varthän. När han tyckte sig förnimma tidens ström slog han inte bort känslan utan borrhade sig ner i den. Som få andra valde han att leva med den underliga gåtan.

Redan i samtiden blev ”Tomten” en av Rydbergs mest älskade dikter. Den har legat till grund för en kortfilm från 1941 av Gösta Roosling och på femtiotalet skrev Astrid Lindgren en egen prosaversion av dikten med illustrationer av Harald Wiberg. Senare har Lindgrens version också givits ut med nya illustrationer av Alma-pristagaren Kitty Crowther.⁴

Då Rydbergs ”Tomten” är ett årligen återkommande inslag i många människors julfirande förtjänar det slutligen att noteras att den från början knappast tolkades som en juldikt. Det är talande att den först trycktes i *Ny Illustrerad Tidskrift* i februari 1881, alltså inte alls vid julider. Det var inte förrän senare som den kom att förstås som en typisk juldikt – ja, den mest klassiska av alla, en poesins motsvarighet till den tecknade kortfilmen om Karl-Bertil Jonssons julafton.

Anders Burman är professor i idéhistoria vid Södertörns högskola. 2024 utkommer han med en biografi om Viktor Rydberg på Norstedts förlag. anders.burman@sh.se

1. Viktor Rydberg, ”Tomten”, i Rydberg, *Dikter*, red. Örjan Lindberger (Stockholm: Svenska Akademien, 1996), s. 188f, s. 69–72.
2. Viktor Rydberg brev till Ernst Beckman 27 januari 1881, i *Brev* del II, s. 306f. (stavningen moderniserad).
3. ”Om positivismen, såsom filosofi och religion”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 30 juni 1876; omtryckt med titeln ”Positivistisk litteratur” i *Skrifter*, del XIV: Varia 2 (*Tal – Valda uppsatser och anföranden i kyrkliga, teologiska, politiska och strödda ämnen*) (Stockholm: Bonniers, 1899), s. 483–489.
4. Astrid Lindgren och Harald Wiberg, *Tomte Tummetott* (Hamburg: Oetinger, 1960); Astrid Lindgren och Kitty Crowther, *Tomten är vaken* (Stockholm: Rabén och Sjögren, 2012).